

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

УДК 37.032

РИБАЛКА Валентин Васильович

*доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу педагогічної психології і психології праці
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України*

ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ПРАЦІ ПСИХОЛОГА І ПЕДАГОГА: КУЛЬТУРНО- ТА АКСІОПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглядаються феномени честі та гідності як духовні орієнтири праці психолога, педагога, громадянина, працівника. Головною психологічною умовою втілення у суспільне та приватне життя конституційних та етичних норм щодо честі й гідності особистості виступає діяльнісне усвідомлення психологами, педагогами, соціальними працівниками, менеджерами духовної сутності феноменів честі та гідності особистості, пов'язані з переживанням людиною своєї соціальної цінності й індивідуальної самоцінності. Розглянуто зміст цих понять, аксіодинаміку змін, шкалу якісних рівнів цих змін, стратегії адекватного піднесення, врівноваження, пониження честі та гідності особистості тощо. Реальне втілення в життя, навчання та працю зазначених конституційних норм може здійснюватися шляхом модифікації та асиміляції загальної аксіопсихологічної діяльності з усвідомлення цих понять громадянами, учнями, педагогами, соціологами, політиками, економістами, самими працівниками тощо.

Ключові слова: *конституційні норми, честь і гідність учня і громадянина як духовні орієнтири праці психологів і педагогів, усвідомлення їхньої духовної сутності, змісту, динаміки, рівнів, стратегій аксіопсихологічної діяльності, втілення цих норм через модифікацію та асиміляцію аксіопсихологічної діяльності з усвідомлення норм честі й гідності у психології, педагогіці, соціології, політиці, економіці, суспільстві, менеджменті, виробництві та приватному житті.*

Постановка проблем та аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблеми дослідження честі та гідності особистості як духовного орієнтира, культурно-психологічної та аксіо-психологічної основи праці кожного робітника, включаючи психолога і педагога, полягає в тому значенні, яке надавали й надають цим феноменам видатні вчені, філософи, богослови, митці в усі часи.

Про духовний сенс категорій честі та гідності, їхню відповідність ідеалам Добра, Краси та Істини, свідчить та обставина, що вони здавна знайомі людству і вже понад 2,5 тисячоліть використовуються ним як керівні духовні настанови поведінки, а це триваліше, ніж, приміром, використовуються поняття особистості чи психології. Ми зустрічаємо їх вже в Конфуція, Демокрита, Протагора, Аристотеля, а пізніше – у Ф. Аквінського, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля та багатьох інших мислителів минулого і сьогодення.

Так, добре відомі вислови Аристотеля, автора трактату «Про душу»: «Честь – це нагорода за добродієність»; В. Шекспіра: «Честь – життя моє: вони в одне зрослися, й честь утратити – для мене рівно втратити життя» і Р. Роллана: «Честь – це істинна краса». Мислителі античності й сучасності добре розуміли й розуміють зв'язок цих категорій з успішністю праці, благополуччям людини. Так, вже Гесіод проголошував: «Кривдників чекає безчестя», а Фалес попереджав: «Не збагачуйся нечесними засобами». Епіктет же переконував: «Справжня власність людини – людська гідність» тощо. У цих та подібних висловлюваннях честь і гідність постають сутнісними духовними властивостями людини, її цінності, з якими як з вищими критеріями порівнюються інші її переваги й недоліки. Цікаво те, що навіть ділові люди усвідомлюють значення честі та гідності для їхньої справи й тому дослуховуються до порад такого змісту: «Торг честю не збагачує». Не дивно тому, що на шпальтах всеросійської газети ділових кіл «Биржевые ведомости» на початку ХХ століття з'явилося гасло: «Прибуток понад усе, але честь понад прибутку!» Ось чому в законодавстві, у політичному, економічному, повсякденному житті сучасних демократичних

країн ці поняття виступають як засадничі в державотворенні, системотвірні у побудові суспільства та його інститутів, зокрема науки, освіти, економіки, політики, культури.

Поняття честі та гідності виступають як правові конституційні орієнтири для кожного українського громадянина, вони визначають фундаментальні засади його участі у побудові української держави. Саме через це п'ять статей Основного Закону України, її Конституції, містять посилання на ці феномени як на засадничі. Так, у статті 3 стверджується, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [2, с. 47]. Стаття 21 наголошує, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» [2, с. 6], а стаття 28 – що «кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [2, с. 7]. Стаття 68 попереджає: «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [2, с. 15]. І, нарешті, у статті 105 підкреслюється, що «за посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону» [2, с. 28]. Слід додати до цього, що зазначені та пов'язані з ними статті визначають гуманістичний дух усієї Конституції України, духовну, гуманістичну спрямованість життя і праці кожного її громадянина.

Враховуючи наведене ключове конституційне, правове, гуманістичне, духовне значення понять честі та гідності людини, правомірно вважати їх актуальним предметом систематичного вивчення й використання у психологічній та педагогічній теорії та практиці. В умовах падіння моралі, духовності, масового правового нігілізму у країні, психолого-педагогічна наука має зробити суттєвий внесок у відповідне науково-методичне забезпечення шляхів реалізації конституційних, етичних прав українського громадянина на честь і гідність у своєму житті та праці.

Актуальність такої постановки проблеми впливає з переконання в тому, що створення суспільства честі та гідності кож-

ного громадянина забезпечує значно кращі умови для трудової і професійної діяльності громадян країни, а побудова школи честі та гідності учня та педагога – для ефективного навчання і виховання, громадянської, трудової і професійної підготовки учнівської молоді. Проте не секрет, що зазначені та деякі інші статті Конституції, наявні й новостворювані кодекси честі та гідності у школах і на підприємствах сприймаються самими громадянами країни переважно як декларативні побажання, формально, а не як обов'язкові імперативні настановлення для конкретних дій і вчинків усіх членів суспільства тощо. На наш погляд, це пояснюється складністю даних категорій, труднощами їх усвідомлення у стереотипному контексті домінування інших наукових і життєвих понять у національному менталітеті, важкістю їх переведення із правового, художнього, публіцистичного плану в науковий, психологічний, педагогічний, екзистенційний план суспільного й індивідуального життя та, на жаль, низьким рівнем правової, громадянської, трудової культури мешканців країни, що має бути значно вищим.

У цьому зв'язку, психологи, педагоги, соціологи, науковці, інженери, працівники усіх сфер виробництва мають краще усвідомити конституційне, суспільне, життєтворче значення честі та гідності для успішного здійснення процесу українського державотворення, трудової і професійної діяльності й розгорнути теоретичну, експериментальну і практичну роботу з їх вивчення, розвитку, утвердження й захисту у всіх громадян країни. Адже правові норми Конституції є нормами прямої дії для всіх інститутів держави та її громадян, а настанови кодексів честі та гідності – передумовою ефективної праці та кращого життя кожної людини. Утверджувати ці норми в усіх інститутах держави, у роботі всіх її служб – конституційний обов'язок працівників усіх сфер професійної діяльності, у тому числі практичних психологів, соціальних працівників, педагогів. Державотворення починається, зрозуміло, у дитинстві, шкільному та юнацькому віці, коли формуються й утверджуються психолого-педагогічні засади честі та гідності юного громадянина, що вті-

люються пізніше в ефективній праці на всіх ділянках народного господарства.

Тому дана стаття присвячена висвітленню проблеми честі та гідності особистості в культурно-психологічному та аксіопсихологічному її аспектах як предмету психології та педагогіки, що виступають важливим фактором покращення учбової діяльності та творчої продуктивної праці. Тобто її **мета** полягає у визначенні цих феноменів особистості, основних закономірностей їхнього становлення, особливостей функціонування та використання для підвищення ефективності трудової діяльності особистості будь-якого профілю, передусім психологів і педагогів. А це сприятиме формуванню честі та гідності учня, педагога, громадянина, робітника, що є необхідною передумовою забезпечення й утвердження у суспільстві означених вище статей Конституції України щодо честі та гідності всіх громадян.

Виклад основного матеріалу. Честь і гідність розуміються у філософії, етиці та психології як особлива властивість особистості, що виявляється в усвідомленні та переживанні людиною своєї соціально-психологічної цінності та індивідуально-психологічної самоцінності як об'єкта й суб'єкта культури. Оскільки у логічному визначенні категорії культури головним атрибутом є цінність, то в центрі професійної діяльності психолога, педагога, соціолога, керівника й кожного робітника повинно стояти розуміння поняття особистості як найвищої цінності, котра усвідомлюється і переживається нею у феноменах честі та гідності [6].

Слід підкреслити, що при цьому мова йде переважно не стільки про периферійні цінності особистості (матеріальні та духовні, природні і культурні), скільки про центральну цінність самої особистості, котра включає ці цінності як складові у свою соціально-психологічну цінність та індивідуально-психологічну самоцінність. Останні мають займати в ціннісній сфері людини саме центральне, пріоритетне місце серед інших, периферійних до неї цінностей, а не навпаки. Розуміння цього утворює головну складність усвідомлення проблеми!

Коли ми говоримо про цінність і самоцінність особистості, про її усвідомлення та переживання у формі честі та гідності, то повинні враховувати цілий ряд аспектів. Це перш за все об'єктивний і суб'єктивний аспект, тобто об'єктивна соціальна цінність та суб'єктивна індивідуальна самоцінність особистості. Їх усвідомлення означає, за науковими даними, зокрема за поглядами А.В. Петровського, що вони постають предметом свідомої інтенції, тобто мотивування та смислоутворення, пізнання й самопізнання, цілепокладання і програмування, творчої і продуктивної діяльності та поведінки, рефлексії і емоційно-почуттєвого переживання самою особистістю у відповідь на визнання чи невизнання, піднесення або приниження, використання чи нехтування з боку інших тощо. Тобто *головною психологічною умовою втілення категорій честі та гідності в життя є послідовне й ефективно їх усвідомлення громадянами й суспільними інститутами*. А це можливо, коли таке втілення здійснюється у формі діяльнісного усвідомлення, яке проходить наступні етапи: а) усвідомлення особистістю потреби, мотивації, смислу, необхідності використання даних категорій як чинників успішної гуманістичної, моральної, естетичної, чесною поведінки та трудової діяльності; б) інформаційно-пізнавальне опанування особистістю конструктивної, прогресивної сутності й ролі цих понять як запоруки її істинності та правдивості; в) здійснення особистістю цілепокладання та програмування на основі честі та гідності як чинників всеосяжної ефективності й гармонійності будь-якої діяльності, особливо професійної і громадської; г) продукування духовних цінностей як результату громадянської поведінки і професійної діяльності з дотриманням цих феноменів як факторів їхньої успішності, корисності для всіх і себе; д) здійснення позитивних емоційно-почуттєвих переживань від втілення у результати праці і громадської поведінки духовної животної сутності честі та гідності особистості. Розглянемо докладніше аргументацію на користь цих положень.

У *потребо-мотиваційному плані* слід спиратися на те смислове духовне значення, яке надавали честі та гідності видавні діячі культури в усі часи. Так, велику увагу приділяв питань

ням честі у своїх творах і власному житті геніальний російський поет О.С. Пушкін, який поставив епіграфом до «Капітанської дочки» народне прислів'я «Бережи честь змолоду!» і написав про свої роки навчання у Царськосільському ліцеї такі рядки:

*Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, Отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!*

Відомо, що захищаючи честь своєї родини від зазіхань кривдників, він поклав своє життя на дуелі. Самі життя і смерть видатної творчої особистості стали своєрідним утвердженням у суспільній свідомості фундаментального значення цих феноменів цінності і самоцінності талановитої людини. Але відгукнулися на цей заклик поета – захищати честь і гідність людини усіма засобами, навіть ціною власного життя, – лише окремі діячі культури, серед яких найбільш голосно – М.Ю.Лермонтов і Ф.М.Достоевський. М.Ю.Лермонтов у декількох рядках відобразив сутність трагедії поета, а насправді – усієї вітчизняної культури:

*Погиб поэт, невольник чести,
Пал, оклеветанный молвой,
С свинцом в груди и жаждой мести,
Поникнув гордой головой.*

Ф.М.Достоевський продовжив цю етико-філософську лінію зображення культурного значення честі та гідності видатної людини, створивши справжню художньо-психологічну енциклопедію честі та безчестя, гідності та недостойності особистості, її приниження і піднесення в суспільстві та у свідомості самої людини. Саме прізвище письменника, в корені якого стоїть слово «достойність», начебто зобов'язало його психологічно достовірно зобразити різноманітні сторони життя людських достоїнностей, їхнє співіснування, колізії, боротьбу, довести вирішальну роль честі та гідності в розвитку окремої людської особистості та прогресі людського суспільства і загалом – цивілізації. Художньо-філософським аналізом різноманітних проблем утвердження честі та гідності особистості в суспільних та міжособи-

стісних стосунках Ф.М.Достоевський пояснює горе «приниженої та ображеної» людини, конфлікти у людських спільнотах. Уважне прочитання його праць, починаючи від повістей «Бідні люди» і «Село Степанчикове» до романів «Ідіот», «Біси» і «Брати Карамазови», дозволяє краще зрозуміти виняткову роль культурно-психологічних й аксіопсихологічних аспектів честі та гідності людини у «війні та мирі» достоїнств між окремими людьми, їх групами та цілими народами [6]. Дана неперервна лінія честі та гідності людини властива абсолютній більшості творів Ф.М.Достоевського, про що майже не згадують достоевськознавці.

До речі, цю аксіологічну лінію розуміння честі та гідності у творчості Ф.М.Достоевського добре зрозумів, підтримав і продовжив інший геній світової культури Л.М.Толстой, зокрема у своєму романі «Війна і мир» та у власному житті графа-селянина. Він намагався показати, як можна «змирити свою гордість» людині і зрівняти її своєрідним чином з честю та гідністю свого народу.

Зверталися до цієї проблеми й українські діячі культури, такі як Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко, Л.Українка та ін. Вони переконливо довели, що проблеми честі та безчестя, гідності та негідності постають у центрі особистісних, суспільних і світових цивілізаційних, культуротворчих процесів і, разом з тим – криз, конфліктів і катастроф, що відбувалися впродовж усього ХХ століття і продовжуються вже у нинішньому.

Психолого-педагогічне значення честі й гідності учня і педагога для підвищення ефективності педагогічної праці й учбової діяльності школярів добре продемонстрував американський філософ, психолог і педагог В.Джемс. У своїй книзі «Бесіди з учителями про психологію» він ще 1892 року підкреслював принципову роль «спонукань честолоубства» в успішності навчання, вмиле використання яких педагогом, у своїх вищих і благородних формах гордості й запалу, може призвести учня до більшої заповзятливості у навчанні, до демонстрації «вищої межі його здібностей».

Психотерапевтичний сенс понять честі та гідності у житті людини розкрив відомий австрійський психіатр А.Адлер у створеній ним індивідуальній психології та психотерапії комплексу неповноцінності і вищості.

Видатний вітчизняний педагог і психолог А.С.Макаренко у виховній роботі з дітьми керувався правилом «якомога більше вимогливості до людини і якомога більше поваги до неї». Показово, що останнім твором А.С.Макаренка стала повість «Честь» (1938 рік), яку можна вважати програмною в його розумінні перспективи розвитку суспільства, системи освіти, людини!

Цікаво, що в цей же час відомий польський педагог Януш Корчак сформулював своє положення про «Право дитини на повагу». Таким же програмним став для Я.Корчака, як для А.С.Макаренка повість «Честь», один із останніх його творів «Слава». В основу сюжету цієї роботи польського генія покладено створення дітьми «Союзу лицарів честі». Дослідники підкреслюють головну думку педагогіки поваги Януша Корчака: «Дитина рівна нам – цінна – людина!»

Можна припустити, що український і польський педагоги майже одночасно виступили наприкінці 1930-х років незалежно один від одного з своєрідним педагогічним і художнім попередженням світовій громадськості проти ідеології вищості однієї людини над другою, одного народу над іншим. Це попередження прозвучало, але не було сприйняте суспільством, напередодні Другої світової війни, яка була розв'язана німецьким фашизмом саме на засадах ідеології вищості німецької нації над іншими народами, кричущого ігнорування ним їхніх національних честі та гідності, що визначило їхню долю як другорядних для цієї ідеології народів, котрі підлягали знищенню.

Вже після цієї жахливої війни, котра катастрофічно знецінила людину, особистість, аналогічну до поглядів А.С.Макаренка і Я.Корчака позицію зайняли видатні українські філософи, психологи і педагоги С.-М.Балей, Г.Ващенко і радянський український педагог В.О.Сухомлинський.

Так, полтавський, а пізніше – мюнхенський педагог і психолог Г.Ващенко, писав після Другої світової війни, що «педа-

гогіку майбутнього можна будувати лише на засадах такої філософії, що визнає абсолютні вартості, такі, як Добро, Краса, Істина, Свобода. Такою є ідеалістична християнська філософія. Зокрема, лише ця філософія обґрунтовує вчення про свободу людини як основу її гідності...

Для християнина людина є образ і подоба Божа. А тому її гідність не залежить ні від її матеріального стану, ні від національності. Обернення її на знаряддя або капітал є образа її гідності і порушення справжньої свободи. На засадах такого розуміння свободи, яка разом з тим є і обов'язком відносно інших людей і суспільства, й мусить бути побудоване виховання молоді» [1, с. 409-410].

Розуміючи руйнівні наслідки знецінення людини після катастрофічних подій першої половини ХХ століття (а вони живуть ще й дотепер!), В.О.Сухомлинський висловив свою педагогічну і громадянську позицію у статті «Людина – найвища цінність» (1970 р.), запропонувавши такі методи піднесення особистості, її честі та гідності, як всебічний (розумовий, моральний, патріотичний, альтруїстичний, трудовий, естетичний, емоційно-почуттєвий, фізичний) розвиток особистості, любов до дитини та її щастя [7].

Подібні погляди висловлюють останнім часом багато російських та українських філософів, психологів і педагогів – Л.П.Буєва, О.Г.Асмолов, В.І.Гарбузов, В.Г.Кремень, І.А.Зязюн, В.О.Моляко, С.У.Гончаренко, Н.Г.Ничкало, Г.П.Васянович, І.Д.Бех, С.Д.Максименко, В.Ф.Моргун, Л.Л.Товажнянський, І.Ф.Прокопенко, О.Г.Романовський, М.Й.Варій, В.Г.Панок, О.Г.Мучник та ін. Плідно працює в цьому напрямку польський професор Ян Зимній. Є дані про розгортання відповідних досліджень в американській психології. Завдяки цьому відбувається повернення категорій честі та гідності у психологічну і педагогічну науку і практику. Більше того, все ясніш виявляється тенденція до створення в українській освіті Школи честі та гідності, де пріоритетним постає принцип цінності та самоцінності особистості учня і вчителя, піднесення, утвердження, захист їхньої честі й достоїнності. На користь цього свідчить прийняття педа-

гогічними та учнівськими колективами багатьох загальноосвітніх і вищих навчальних закладів кодексів честі та гідності викладача і учня.

Відзначимо також ту обставину, що за Ф.М.Достоевським, Л.М.Толстим, В.Джемсом, А.Адлером, Д.Карнегі феномени честі та гідності починають все помітніше усвідомлюватися й українським суспільством – як визначальні чинники стабільного розвитку країни. Слід згадати в цьому зв'язку слова видатного політичного і громадського діяча України, академіка Ф.Т.Моргуна (1924-2008 р.р.), якого без сумніву можна назвати Людиною честі та гідності. Він надавав проблемі, що розглядається, великого значення. Так, він вказував як на головну причину розвалу Радянського Союзу у 1991 році приниження в ході «перестройки» верхівкою КППС середньої ланки керівників країни [2]. Цікаво, що руйнівні тенденції вже в сучасній незалежній Україні спеціалісти пов'язують саме з недотриманням деякими її можновладцями кодексу честі та гідності, а, фактично, – з порушенням указаних вище конституційних норм щодо честі та гідності громадянина.

Психологи і педагоги починають краще розуміти, що причиною академічної неуспішності учнів, відхилень у їхній поведінці й навіть випадків суїциду виступають різні форми надмірного приниження або піднесення цінності й самоцінності учнівської особистості, її честі та гідності. Тому виникає потреба визначення засобів профілактики такого неадекватного приниження або піднесення цінності й самоцінності особистості, методів певного піднесення або пониження честі та гідності, врівноваження достоїнств учнів і педагогів у міжособистісних стосунках тощо.

В *інформаційно-пізнавальному* плані важливе розуміння сутності категорій честі та гідності, їх атрибутів. В атрибутивному аспекті честь і гідність особистості включає такі основні етико-психологічні, соціально- та індивідуально-психологічні риси, як [3]:

Честь:

- Потреба у повазі до себе та визнанні іншими своїх заслуг перед людьми, своєї соціальної цінності;
- Переконаність у власній значущості для суспільства;
- Чесність перед людьми;
- Репутація, престиж;
- Совість;
- Почуття обов'язку перед людьми;
- Висока моральність у стосунках;
- Честолюбство тощо.

Гідність:

- Потреба в самоповазі, у визнанні своєї самоцінності;
- Вимогливість до себе;
- Шляхетність;
- Авторитет;
- Сумлінність;
- Правдивість перед собою;
- Самоконтроль;
- Почуття відповідальності перед власною совістю;
- Самолюбство тощо.

При такому розумінні поняття честі та гідності суттєво доповнюють категоріально-поняттєвий апарат гуманістичної психології. За цими поняттями стоїть величезний культурний, духовний, творчий потенціал особистості, її величезна цінність і самоцінність, ключем доступу до яких є честь і гідність людини. Честь і гідність виступають внутрішніми критеріями духовності особистості учня і педагога, сучасного робітника, їхньої відповідності ідеалам Добра, Краси та Істини. Людина честі та гідності внутрішньо детермінована виконувати свою громадську поведінку та трудову діяльність шляхом дотримання високих етичних норм, критеріїв прекрасного, на засадах правди та істини, відповідаючи при цьому передусім перед власною совістю.

Дуже важливим для розуміння сутності честі та гідності є статичний і динамічний аспекти, пов'язані з постійністю та мінливістю у свідомості людей переживання цінності й самоцінності своєї особистості, її честі та гідності, їхнього приниження, врівноваження і піднесення у міжособистісних взаєминах, у трудовій і професійній діяльності та у власній самосвідомості.

Узагальнення відповідних наукових даних, практичний досвід роботи та спеціальні спостереження свідчать про те, що існує закономірна аксіопсиходинаміка переживання честі та гідності особистості, яка коливається у свідомості людей у визначених межах: від так званого крайнього полюсу гіперприниження або аксіоциду, з одного боку, до протилежного до нього крайнього полюсу гіперпіднесення або аксіокульту, з іншого.

Ці полюси є крайніми на шкалі зміни ціннісної основи честі та гідності, що можуть бути як сприятливими, так і небезпечними для особистості – див. на рисунку нижче.

При аксіоциді відбувається максимальне суб'єктивне знецінення особистості, втрата нею честі та гідності. У цьому стані межового знецінення часто здійснюються певні деформації особистості, навіть втрата особистісності, зокрема виникають субдепресія, відчай, дистрес, агресивність, суїцидальні і летальні тенденції. Водночас, слід зазначити, що на ці рівні іноді доволіно «опускає» свій аксіопсихологічний потенціал особистість, начебто «відпочиваючи» від напруження, концентрації особистісності при вирішенні складних проблем (адже особистісний рівень психічної регуляції характеризується значною мобілізацією духовних, моральних, естетичних, пізнавальних, творчих зусиль людини, що потребує релаксації, яка іноді несвідомо або свідомо відбувається у примітивних, викривлених формах алкоголізму, наркоманії, девіантності поведінки тощо).

При аксіокультурі ж, навпаки, особистість отримує таку гіперцінність, коли вона набуває величезного потенціалу, використання якого на засадах духовності може принести особистості й суспільству багато благ (згадаймо культ Бога, матері, дитини, творчості і мистецтва, від цього походять, зокрема, слова «культура навчання», «культура праці» тощо). Проте за відсутності вказаних умов, в особистості можуть з'явитися й негативні властивості: марнославство, честолюбство, зневага до інших, добре знайомі явища амбіційності, понадлюдськості, нарцисизму, гордовитості, «зіркової хвороби», власне культу особи (Сталіна, Гітлера і багатьох інших, відомих і невідомих, «діячів» цього гатунку). У такому стані особистість часто стає неадекватною у своїй соціальній поведінці, професійній діяльності та життєдіяльності, виступає чинником помилкових і руйнівних дій, джерелом приниження інших, що може супроводжуватися різними формами експлуатації, підпорядкування, володарювання душами, знущання, агресивності, нищення особистісності в інших, що іноді призводить до їх злочинних дій щодо людей. Самій же культовій особистості це загрожує психічними відхиленнями від норми, навіть психіатричними хворобами, зокрема параноєю. В обох випадках годі й говорити про нормальну навчально-виховну, трудову, професійну діяльність та громадянську поведінку, не кажучи вже про її ефективність.

До зазначених крайніх полюсів примикають: знизу – така ж неоднозначна, як і аксіоцид, в цілому небезпечна межа аксіодепресії та аксіоспаду, в яких теж простежуються негативні, гальмівні процеси знецінення особистісного потенціалу та погіршення його інноваційного втілення у працю та громадянські стосунки, а зверху – межі аксіосходу та аксіолерату – що є, навпаки, найбільш сприятливими для розвитку і самоактуалізації потенціалу особистості. У цілісному і неперервному діапазоні аксіопсиходинаміки честі та гідності існує центральна, найбільш комфортна зона: область аксіоцентру, окреслена зверху межею аксіонорми (+), а знизу – межею аксіонорми (–), де коливання вказаних феноменів є звичайними, безпечними, нормальними для особистості.

Накреслена картина аксіодинаміки честі та гідності, фактично, презентує певну зміну характеру психічної регуляції активності людини (приміром, за поглядами О.М.Ткаченка): від рівня психічної регуляції життєдіяльності організму (через егоїстичні інстинкти, рефлекси, навички й звички) на полюсі аксіо-депресії й аксіоциду, через рівень психічної регуляції діяльності індивіда із засвоєння і репродукування цінностей у діапазоні аксіонорми (у формі знань, умінь, навичок, стереотипів дій і вчинків), до рівня особистісної (тобто понад-індивідуальної, духовної, творчої) регуляції вищих форм діяльності та поведінки людини. Звичайно, психічно розвинута особистість у міжособистісній взаємодії надає перевагу саме вищим, власне особистісним, більш успішнішим формам психічної регуляції і, як правило, рішуче протидіє всім зазіханням на такий піднесений спосіб поведінки та діяльності як на свою унікальну особистісну цінність і самоцінність. Але в деяких випадках наслідком невдачі або безсилля у протидії приниженню своєї честі та гідності може стати відчай, розчарування, смисловий колапс з появою агресивних чи навіть суїцидальних тенденцій.

Педагогу слід працювати в нормальній зоні аксіодинаміки, виводячи при вирішенні творчих, продуктивних завдань учнів у зону аксіосходу та аксіолерату, в яких навчання і виховання спираються на самотворчий, самоорганізаційний потенціал особистості й тому здійснюються легко і продуктивно як процеси самонавчання і самовиховання, саморозвитку і самоактуалізації особистості.

У цілепокладальному плані психологу, педагогу, соціологу, керівнику, робітнику слід враховувати ці та інші дані про честь і гідність при плануванні та здійсненні своєї роботи. Так, з метою психологічної профілактики надмірного приниження честі та гідності особистості учня практичним психологам, соціальним працівникам, педагогам слід уникати таких принижуючих її ситуацій, як необґрунтовані заперечення, заборони, гостра прилюдна критика, звинувачення, негативна несправедлива оцінка; підозра у поганих учинках; публічна образа й осуд; байдужість до досягнень й успіхів; невдячність; недовіра; ненависть;

брехня, різка відмова в симпатії і любові; знуцання, обзивання; публічний конфлікт; лайка та фізичний вплив; несправедливість; авторитаризм, деспотизм, маніпулювання; нівелювання; безправ'я; грубість, вандалізм; хронічні невдачі, провали; зрада; самотність; депресія; відторгнення у колективі; важка хвороба; зневага; заздрість; лінь; дистрес; тривога, страх; неповага; придушення особистості і т.д. Усі вони утворюють інтегративний негативний фактор пониження особистості (Ф-пад. або F-down).

Для превентивної профілактики аксіопсихологічних відхилень у поведінці учнівської та робітничої молоді й формування сприятливих розвивальних умов для становлення і прояву їхньої особистості слід створювати ситуації адекватного піднесення цінності особистості, захисту, підтримки та утвердження її честі та гідності. Вони складаються шляхом виключення, подолання, зняття зазначених вище ситуацій пониження і переходу: а) від фізіологічних потреб до сенсу життя; б) від антипатії й ненависті до симпатії та любові; в) від безпосередності психічної активності до опосередкованості психологічної діяльності особистості; г) від використання обмежених, грубих і спотворених образів дійсності до побудови повних, змістовних і точних уявлень про людей та світ; д) від локальних і короткочасних ситуаційних рефлекторних реакцій організму до успішних особистісних вчинків та діяльності; е) від низьких, елементарних, грубих і випадкових афектів до високих, складних і тонких почуттів; ж) від переважного споживання до створення цінностей і від репродукування до творчості; з) від апатії та байдужості до емпатії і зацікавленості в людях, і) від внутрішніх та міжособистісних конфліктів до гармонії внутрішнього світу і згоди з оточуючими; к) від пригнобленого, пониженого стану до стану свободи і одухотворення; л) від почуття провини до почуття прощення, від помсти до співпраці; м) від егоїзму до альтруїзму – через альтруїстичний егоїзм до егоїстичного альтруїзму; н) від буденного й рутинного до божественного та натхненного; о) від зла до добра; п) від варварського, тваринного до гуманістичного, культурного, духовного; р) від нещастя до щастя і т.д. Вони

утворюють інтегративний позитивний фактор піднесення особистості (Ф-схід або F-цр).

При цьому доцільно здійснювати піднесення в діапазоні від аксіоцентру до аксіонорми (+), аксіосходу та аксіолерату, а іноді обережно й тимчасово (прививаючи імунітет до цього явища), що привабливо, але не дуже небезпечно – до рівня аксіокульту, на якому можуть виникати згадувані вище негативні явища надто піднесеної особистості. Якщо ж вони виникають, то слід використовувати спеціальні засоби профілактики або самоподолання особистістю своєї гордовитості, амбіційності, «зіркової хвороби», понадлюдськості, нарцисизму, культу особи тощо [6].

В *операційно-результативному* плані здійснення свідомої діяльності з утвердження честі та гідності, для створення ситуацій «нормального» розвивального або творчого піднесення особистості робітника доцільно використовувати добре знайомі у психології та педагогіці засоби розвитку особистості, створення позитивного психологічного клімату в колективі, актуалізації позитивних емоцій і почуттів, досягнення успіху, стимуляції й організації творчості, умови радісної спільної праці, дотримання етичних правил і т.д. Тобто необхідно створювати у виробничому колективі систему духовного піднесення, утвердження й захисту честі та гідності працівників. Мова йде про певну етико-психологічну та аксіопсихологічну систему піднесення особистості всіх учасників навчально-виховного і виробничого процесу – на кшталт відомої системи Д.Карнегі. Адже відомо, що впровадження наприкінці 30-х років минулого століття цієї системи піднесення особистості працівників, утвердження їхніх честі та гідності, сприяло покращенню психологічного клімату у трудових колективах США, в управлінні підприємствами, підвищило ефективність бізнесу та менеджменту.

Можуть бути використані і додаткові чинники, викладені у художньо-філософських поглядах на честь і гідність О.С.Пушкіна, Т.Г.Шевченка, Ф.М.Достоевського, Л.М.Толстого, Л.Українки, І.Я.Франка, психолого-педагогічні ідеї В.Джемса щодо ролі честі та гідності в навчанні молоді та педагогічній

праці, психотерапія комплексу неповноцінності та вищості особистості А.Адлера, аксіопсихологічний досвід запровадження в навчання, життя та працю клієнтів особистісно центрованої психотерапії К.Роджерса, система виховання культурної особистості в колективі А.С.Макаренка, педагогіка поваги до дитини Я.Корчака, педагогічна система В.О.Сухомлинського з піднесенням честі та гідності учнів радістю і щастям, філософія, психологія і педагогіка добра і культури І.А.Зязюна, філософія людиноцентризму В.Г.Кременя, психологія любові до особистості С.Д.Максименка та інші подібні до них навчально-виховні системи. З цією ж метою доцільно звернутися до аксіопсихологічного потенціалу соціально-психологічних тренінгів, тренінгів спілкування, інтелектуальних і творчих тренінгів, наприклад, тренінгової системи КАРУС академіка В.О.Моляко [6].

Цьому ж можуть слугувати й розроблені нами технології рефлексивно-історико-рольового тренінгу студентів із засвоєння ними цінності особистості улюблених діячів психології, десятинна система написання наукової роботи, духовно-креативний анкетинг з піднесення цінності учнівської молоді через самоактуалізацію їх потягу до Добра, Краси та Істини, семінарське заняття-тренінг з формування честі та гідності педагогічних працівників. Нами запропоновано також психотерапію клієнтів із критично приниженою честю та гідністю, із суїцидальними та летальними тенденціями через піднесення цінності їхньої особистості.

У професійній діяльності психолога, педагога й соціального працівника, а після певної підготовки – менеджерів виробництва, доцільно використовувати спеціальні стратегії і тактики аксіопсихологічної діяльності, які варто застосовувати при виникненні проблемних ситуацій становлення честі та гідності особистості. Ми виділяємо п'ять таких основних стратегій:

1. Нормалізуюче піднесення честі та гідності іншої особистості.
2. Нормалізуюче пониження честі та гідності іншої особистості.

3. Врівноваження честі та гідності іншої і власної особистості.
4. Доцільне самопіднесення честі і гідності власної особистості.
5. Доцільне пониження честі та гідності власної особистості [3].

Найбільш перспективною у міжособистісних стосунках слід вважати стратегію врівноваження честі та гідності особистостей, якій мають підпорядковуватися інші чотири стратегії. Засобами реалізації цієї врівноважуючої стратегії виступають такі відомі форми спілкування, як діалог, полілог, перемовини, взаємодія, компроміс, взаємні поступки, дебати, дружба, товаришування тощо. Усі вони об'єднуються нами у так званому аксіологічному факторі паритетного врівноваження честі та гідності особистостей (Ф-паритет або F-paritus).

Утілення через свідому аксіопсихологічно насичену діяльність будь-якого профілю норм честі та гідності як вищих за усі інші норми призводить до позитивних *емоційно-почуттєвих переживань* суб'єкта такої діяльності. Звернення спеціалістів різного профілю й особливо практичних психологів і соціальних педагогів до проблематики честі та гідності особистості актуальне тому, що означає апеляцію при вирішенні різноманітних проблемних, у тому числі суспільних і трудових ситуацій, до найвищих, найефективніших ціннісних ресурсів самої особистості, що начебто включаються станами піднесеної честі та гідності у процес досягнення нею успіху, нормалізації чи оздоровлення її стану. Адже вони, ці стани, були сформовані в минулому в численних ситуаціях досягнення успіху, натхнення, творчого злету, суспільного та особистого визнання людини, що зафіксовані у властивостях особистості і, передусім, у ключових ціннісних її феноменах честі та гідності.

У цілому ж, розглянута у статті проблематика честі та гідності особистості відкриває й робить більш доступним для теоретичних і практичних психологів, вчителів, вихователів, соціологів і менеджерів виробництва новий предмет, нові сенси професійної діяльності, нові напрямки дослідження суттєвих влас-

тивостей особистості і практичної роботи з новими її проблемами, які раніше були мало усвідомленими або прихованими від наукового і професійного аналізу. Головне при цьому – навчитися працювати з особистістю учня і працівника як з унікальною, найвищою у світі цінністю, котра знає про це і усвідомлює у феноменах своєї честі та гідності, визнає їхню наявність в інших людей та потребує певного небайдужого ставлення до своєї соціальної цінності та індивідуальної самоцінності, честі та гідності!

Представлені вище положення про честь і гідність особистості учня, педагога, трудівника звичайно потребують своєї подальшої розробки й уточнення в наступних дослідженнях з метою створення і вдосконалення психодіагностичних, психопрофілактичних, психотерапевтичних, розвивальних засобів професійної роботи психологів і педагогів системи освіти з зазначеними феноменами, що необхідно для процвітання як окремої особистості, так і всього суспільства. Воно має бути суспільством честі і гідності кожного громадянина, кожного працівника, як це передбачено мудрістю попередніх поколінь мислителів, сучасних вчених, митців, Конституцією України. І в цьому плані психологічні та педагогічні дослідження та наявний практичний досвід роботи психологів і педагогів з проблемами честі й гідності особистості може виступати певною моделлю роботи з особистістю честі та гідності кожного громадянина і трудівника, корисною для політологів, соціологів, економістів, менеджерів тощо.

Зрозуміло, що одних тільки психологічних та педагогічних зусиль недостатньо для утвердження конституційних норм українського громадянина і працівника щодо честі та гідності. Потрібна докорінна зміна суспільної свідомості на користь розуміння усіма членами суспільства переваг честі та гідності перед безчестю та негідністю у повсякденному суспільному житті, у політиці, економіці, навчально-виховній, трудовій і професійній діяльності. Приклад передових зарубіжних країн свідчить саме про це, адже стійкі тенденції наслідування зразків честі та гідності їхніми політиками, економістами, широким загально-

селення вже призвело до розквіту демократії й економіки в цих країнах. Те ж саме може очікувати й Україну – мірою успішності її вступу на цей шлях і його чесного та достойного проходження – відповідно до задекларованих анналах мудрості, у Конституції правових норм щодо честі та гідності. А це нелегкий шлях від декларацій, імітацій, ігнорування, перевертання і підміни цих норм іншими – до їхнього дотримання, втілення, реалізації в кожному вчинку, дії, акті громадянського, політичного, економічного життя. І кожний, хай і маленький, рух в цьому напрямку буде сприяти побудові достойної Української держави!

Головною психологічною умовою втілення конституційних норм щодо честі та гідності кожного члена українського суспільства є послідовне усвідомлення важливості й сутності цих понять для успішної побудови держави і власного життя. Загальним проектом такого усвідомлення може стати його розуміння саме як діяльнісного усвідомлення, здійснюваного через особливу аксіопсихологічну діяльність з її психологічно, педагогічно, соціологічно, політично, економічно, професійно модифікованими і асимільованими компонентами: потребнісно-мотиваційним, інформаційно-пізнавальним, цілеутворювальним, операційно-результативним та емоційно-почуттєвим – зіставленими з особливостями спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології особистості кожного громадянина і працівника. Проміжний етап такої модифікації та асиміляції може бути здійснений через відповідні дослідження проблематики честі та гідності у педагогічній, юридичній, економічній, політичній, інженерній, військовій психології, у психології праці. Зрозуміло, що така робота потребує певної переорієнтації роботи державної соціально-психологічної служби та її співпраці в цьому плані з іншими інститутами суспільства та громадянами.

Список використаної літератури

1. Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.

2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. – Харків : ФОП Співак Т.К., 2010. – 48 с.
3. Макаренко А.С. Сочинения в семи томах: Том шестой. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 448 с.
4. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.
5. Моргун Ф.Т. Хто зруйнував Компартію і найбільшу в світі країну? Роздуми виборця / Ф.Т. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – 42 с.
6. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: наук.-метод. посіб. / В.В.Рибалка. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – 428 с.
7. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність // Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. – Т. 5: Педагогічні статті. – К. : Рад. школа, 1977. – 639 с.
8. Шюрман Г. Духовна праця / Г.Шюрман: [Пер. з нім. Н.Лозинська.]. – Львів : Свічадо, 1999. – 72 с.

Рибалка В.В.

**ЧЕСТЬ И ДОСТОИНСТВО ЛИЧНОСТИ КАК ДУХОВНЫЕ
ОРИЕНТИРЫ РАБОТЫ ПСИХОЛОГА И ПЕДАГОГА:
КУЛЬТУРНО- И АКСИОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

В статье рассматриваются феномены чести и достоинства личности как духовные ориентиры труда психолога, педагога, гражданина, работника. Главным психологическим условием воплощения в общественную, трудовую и личную жизнь конституционных и этических норм чести и достоинства выступает деятельностное осознание гражданами, психологами, педагогами, социальными работниками, менеджерами духовной сущности феноменов чести и достоинства личности, что связаны с переживанием человеком своей социальной ценности и индивидуальной самооценности. Рассмотрены содержание этих понятий, аксиодинамика изменений, шкала качественных уровней этих изменений, стратегии адекватного подъема, уравнивания, понижения чести и достоинства и т.д. Реальное воплощение в жизнь указанных конституционных и этических норм может осуществляться путем модификации и ассимиляции общей аксиопсихологической деятельности по осознанию этих понятий гражданами,

педагогами, соціологами, політиками, економістами, самими працівниками і т.д.

Ключевые слова: конституционные нормы, честь и достоинство учащегося и гражданина как духовные ориентиры труда психолога и педагога, осознание их духовной сущности, содержания, аксиодинамики, уровней, стратегий аксиопсихологической деятельности, воплощения норм через модификацию и ассимиляцию общей аксиопсихологической деятельности по осознанию указанных норм в психологии, педагогике, социологии, политике, экономике, обществе, трудовой и частной жизни.

Rybalka V.V.

HONOR AND DIGNITY AS SPIRITUAL ORIENTATIONS OF PSYCHOLOGISTS' AND PEDAGOGUE'S WORK: CULTURAL- AND AXIOPSYCHOLOGICAL ASPECTS

In the article the phenomena of personality's honor and dignity as spiritual orientations of psychologists', pedagogue's, citizen's, worker's labor activity are discussed. The main psychological condition of the constitutional and ethical norms of honor and dignity embodiment in social, labor and private life is considered to be the awareness by citizens, psychologists, pedagogues, social workers, managers of the spiritual essence of personality's honor and dignity phenomena, which are connected with the man's experiencing of his own social value and individual self-value. The content of these notions, the axiodynamics of the changes, the scale of qualitative levels of these changes, the strategies of the adequate increasing, balancing, honor and dignity lowering etc. are discussed. The real embodiment of mentioned constitutional and ethical norms into the life could be managed by means of modification and assimilation of the general axiopsychological activity which related to the awareness of these notions by citizens, pedagogues, sociologists, politicians, economists, workers etc.

Key words: constitutional norms; pupil's and citizen's honor and dignity as spiritual orientations of psychologists' and pedagogue's work; awareness of its essence, content, axiodynamics, levels, axiopsychological activity's strategy; norms embodiment by means of modification and assimilation of the general axiopsychological activity which related to the awareness of these norms within pedagogy, sociology, politic, economy, society, labor and private life.

Надійшла до редакції 16.11.2011